

درس چهارصد و شصت و چهارم

بررسی قاعده «المتوقفُ علی الممتنع بالذات ممتنعٌ بالذات» و نقد مرحوم آخوند بر آن

(۲)

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم
بسم الله الرحمن الرحيم

مرحوم آخوند نسبت به قاعده‌ای که در اینجا مطرح کرده‌اند، صحبت را به اینجا رسانده‌اند که قاعده کلی تخصیص بردار نیست و اینکه افراد از این قاعده المتوقفُ علی الممتنع بالذات لیس ممتنعاً بالذات یا المتوقفُ علی الواجب بالذات لیس واجباً بالذات استثناء کرده‌اند، آن قضایایی که وجوب عین وجود است یا اینکه امتناع معدوم است و عدم عین اوست و از باب وصف حمل بر موضوع و بر آن معدوم خواهد شد، این را استثناء کرده‌اند. دلیل برای آن افراد این است که همان طوری که می‌گوییم: **الله واجبٌ یا اینکه اجتماع النقيضين ممتنعٌ** در اینجا نمی‌توانیم اتصاف این واجب را برای ذات باری ممکن بالذات بدانیم به جهت اینکه ذات باری در اینجا متصف به وجوب ذاتی است. پس این وصفی که شما برای ذات باری آورده‌اید یا اینکه این وصفی را که برای علت می‌آوردید و می‌گویید: **تأثير العلة على المعلول واجبٌ بالذات**، الآن علت متصف به تأثیر ذاتی برای معلول است. آیا این اتصاف و این وجوب یا ضرورت می‌شود ممکن بالذات باشد؟! در اینجا نمی‌شود خود تأثیرگذاری علت بر معلول وجوب ذاتی داشته باشد ولی اتصاف این وصفی که برای موضوع می‌آوردید، تحقق این وصف در خارج نمی‌شود امکان ذاتی داشته باشد.

بیاضی که شامل بر جسم می‌کنید با وجود جسمیت، بیاضیت برای او واجب است. اگر جسمی ابیض باشد، بیاضیت برای او واجب است اما بیاضیت که متوقف بر جسم است، آیا خود آن بیاضیت ممکن بالذات است یا واجب بالذات است؟! خودش ماهیة من الماهیات و ممکن بالذات! بله، وقتی که می‌خواهد تعلق به آن جسم پیدا کند، اگر آن جسم از نقطه نظر جلب بیاضیت به مرتبه وجوب رسیده باشد طبعاً بیاضیت هم برای او واجب خواهد بود و اگر جسم از نقطه نظر جلب بیاضیت به مرتبه وجوب نرسیده باشد و هنوز علل برای اتصاف جسم به بیاضیت، علل تامه نباشد هنوز بیاضیت هم متصف بر جسم نیست و عارض بر این موضع نمی‌شود. پس خود بیاضیت فی حد نفسه امکان ذاتی در تحقق خارجی دارد. اصراریت و کمیّت، همه اینها امکان ذاتی را در تحقق خارجی دارند ولی آیا عدم برای شیء معدوم هم امکان ذاتی را دارد یا امتناع دارد؟! فرض کنید می‌گوییم: **شريك الباري معدومٌ یا اجتماع النقيضين ممتنعٌ اجتماع النقيضين معدومٌ**، این عدم

را که حمل بر اجتماع نقیضین می‌کنید، آیا این عدم فی حدّ نفسه امتناع ذاتی دارد یا اینکه امکان ذاتی دارد؟! دیگر نمی‌توانید بگویید که این امکان ذاتی دارد! اصلاً برای خود عدم وجود خارجی فرض نمی‌شود تا اینکه امکان ذاتی بخواهد بر آن بار شود! امتناع ذاتی دارد. این ذات او در هر مرحله‌ای از مراحل اباء از وجود می‌کند، چه اجتماع نقیضین باشد یا نباشد خود این وصف فی حدّ نفسه در خارج امتناع ذاتی دارد و آبی از وجود است! وقتی که شما واجب را بر باری تعالی حمل می‌کنید و می‌گویید: ذات باری واجب است، وجوب در خارج ضرورت ذاتی دارد، چه اینکه ذات باری باشد یا نباشد؛ یعنی در هر نقطه و مرحله‌ای که این مفهوم بخواهد در آنجا عینیت پیدا کند، این مفهوم ضرورت ذاتی دارد! حالا گاهی برای ذات باری و گاهی هم برای چیزهای دیگر مانند تأثیر علت بر معلول، این هم ضرورت ذاتی دارد.

بنابراین اینکه شما این وصف را بر ذات باری حمل کردید و گفتید که ذات باری واجب است، این از تحت این مقوله و قاعده خارج است باینکه این وصف متوقف بر واجب بالذات است ولی در عین حال خود وصف هم واجب بالذات است! باینکه این امتناع متوقف بر وصف نیست و متوقف بر اجتماع نقیضین است ولی خود این امتناع هم خودش امتناع ذاتی دارد، پس از این قاعده خارج است.

معنای وجوب علت در تأثیر معلول

مرحوم آخوند می‌خواهند بفرمایند: نه، اصلاً بحث ما مربوط به هیئات بسیطه و کان ناقصه نیست بلکه این بحث به هیئات مرکبه برمی‌گردد در آنجایی که وصفی متوقف بر موضوع باشد نه اینکه مصداقاً عین موضوع باشد و مفهوماً مختلف باشد! وقتی که شما می‌گویید: ذات باری واجب است، خب بین ذات باری و وجوب اختلاف مفهومی وجود دارد و در این شکی نیست ولی صحبت در این است که ذات باری موجود است یا نه؟! ذات باری موجود است. آیا شما می‌توانید موجود را بدون وجود تصور کنید؟! حالا چه این وجود موجود وجود ذاتی باشد و مستغنی از علت باشد یا وجودش وجود بالغیر باشد، هر جا که وجود هست این وجود مساوق با وجوب است و هر جا که موجود هست، این موجود مساوق با واجب است! در آن جایی که وجود پا می‌گذارد؛ یعنی همه روزنه‌های عدم و منافذ عدم را می‌بندد و راه را به یک طرف یک‌سره می‌کند که آن طرف، طرف عینیت و تحقق خارجی است، این همان معنای وجوب است. وقتی که شما می‌گویید: علت نسبت به معلول در تأثیر معلول واجب است یعنی همین! وقتی که علت می‌آید همه تطرّق احتمالات عدم تعین خارجی را می‌بندد و قطع می‌کند و فقط یک راه منحصر به فرد باقی می‌گذارد که همان راه تحقق معلول است! این معنای وجوب علت در تأثیر در معلول است. پس در هر جا که وجود هست، در آنجا وجوب هست و در هر جا که وجوب هست، در آنجا وجود هست؛ چه این وجود، وجود ذاتی باشد و چه وجود بالغیر باشد، از

این نقطه نظر تفاوتی ندارد. بنابراین وقتی که می‌گوییم: **زیدٌ موجودٌ**، بین زید و موجود هیچ فرقی نیست و فقط فرق مفهومی است؛ یعنی تصور زید بدون تصور موجود در خارج محال است! بله، شما می‌توانید زید را بدون وجود در ذهنتان تصور کنید، اشکالی ندارد ولی زید را در خارج بدون وجود تصور کنید، این محال است! موجود را در خارج بدون زید تصور کنید، این هم محال است! بالأخره این موجود یا زید است، یا عمرو است، یا خالد است، یا ممکنات است و یا مبدعات است. اینها ممکنات هستند متها مکونات هستند یا مبدعات، یا وجود واجب است یا وجود ممکن است، بالأخره وقتی که موجودی تصور شد همراه با این موجود، یک ماهیتی هم تصور خواهد شد و وقتی که ماهیتی در خارج دیده شد، همراه با این دیدن وجودش هم دیده شد.

کیفیت حمل یک وصف بر موضوع

پس این زید و موجود یک مصداق هستند که وحدت عینی دارند متها از نظر مفهومی مختلف هستند؛ زید یک مفهومی دارد و موجود یک مفهوم دیگری دارد چون اگر اینها مفهوم واحد داشته باشند که بر همدیگر حمل نمی‌شوند الا بالعنایة! بر همدیگر حمل نمی‌شوند. اینکه الآن این به آن حمل می‌شود به خاطر ملاحظه است؛ لحاظ ذهنی است که از نظر مفهومی، ذهن بین این دو مفهوم و ماهیت یک اختلافی می‌بیند و این را بر آن حمل می‌کند. پس همان طوری که زید با موجود وحدت دارد، وجوب هم با وجود وحدت دارد! وقتی که می‌گوییم: **الوجود واجبٌ یا الوجود وجوبٌ یا الموجود واجبٌ**، معنایش این است که هر جا که شیئی متصف به وجود شد، در آنجا با وجوب وحدت خارجی دارد گرچه از نظر مفهومی مختلف است، این مساوق با اوست. خلافتش هم در مورد عدم همین طور است؛ وقتی که می‌گوییم: **زیدٌ معدومٌ**، این زید با معدوم یکی است نه اینکه زیدی هست و معدوم صفتی است که بر او حمل می‌شود. نه! چون در اینجا مفهوم مختلف است، معدوم را حمل بر زید می‌کنیم والا معدوم با زید یکی است! زیدی که وجود ندارد نفس العدم است. آن زیدی به درد می‌خورد که وجود خارجی داشته باشد، وقتی که وجود خارجی نداشته باشد با عدم یکی است، تفاوت ندارد!

اقتضاء وجوب داشتن نفس تصور ذات باری

بنابراین در این گونه اوصاف، شما ماهیت مفروضی را در نظر ندارید تا اینکه وصفی از او انتزاع کنید و وصفی را بر او حمل کنید بلکه نفس تصور موضوع، اقتضاء انتزاع وصفی را می‌کند که شما به عنوان محمول می‌آورید! نفس تصور ذات باری اقتضاء وجوب را می‌کند و شما واجب را محمول قرار می‌دهید؛ یعنی ذات باری واجب است. نفس تصور زید معدوم اقتضاء یک عدم را می‌کند و می‌گویید: **زیدٌ معدومٌ**. نفس تصور اجتماع نقیضین اقتضاء عدم و امتناع را می‌کند و شما امتناع را حمل می‌کنید نه اینکه اول اجتماع نقیضین باشد

و این وصف متوقف بر او باشد و بعد دو ساعت دیگر این را بر آن حمل کنیم، نه! حمل یک وصف بر موضوع مثل کارهای اداری اینجا نیست که امروز یک درخواست بدهند و شش ماه دیگر این پرونده را بچسبانند! مثل خارج است که تا در اداره می‌روید فوری در آنجا می‌گذارند و می‌گویند: حق با این است و حق با آن نیست، بفرمایید تمام شد رفت!! این انتزاع است، تا پرونده را نگاه می‌کند حکم را انتزاع می‌کند و می‌گوید: وحدت عینی دارد. در اینجا نه، واقعاً در اینجا عارض و معروض و قابل و مقبول حقیقی هست، خب ما می‌خواهیم همه چیز را به همه نشان بدهیم! واقعاً می‌خواهیم اوصاف متوقف را نشان بدهیم! اگر در اینجا محمولی را برای موضوعی بیاورند و شخصی در اداره برود و بگوید: حکم این پرونده ما در اینجا این است؛ دزد این است و مال هم این است، این مال را به من بده و این را هم دستگیر کن. می‌گویند: نه خیر آقا، مگر تو فلسفه نخوانده‌ای؟! مگر نمی‌دانی که وصف متوقف بر موضوع است؟! برو شش ماه و یک سال دیگر بیا، باید شش ماه یا یک سال دیگر طول بکشد تا این وصف بالا بیاید و تازه روی این دزد برود! ببینیم واقعاً این دزد است یا نیست و مسئله‌اش چیست!

بنابراین مرحوم آخوند ملاصدرا - خدا رحمتش کند - اینجا نبوده است که ببیند که نه‌خیر، ما در اینجا به حرف‌های استثناء زده‌ایم! اینجا این‌طور نیست. در واجب الوجود هم شش ماه دیگر واجب را حمل می‌کنیم! این برای چهارصد سال پیش و زمان ملاصدرا بود [که همان موقع حمل می‌کردند]! الآن وقتی می‌گوییم: **زید معدوم**، معدوم را بعد از هشت ماه حمل بر زید می‌کنیم تا این وصف خوب به مرتبه صفیتهش برسد که باید وصفی باشد تا موصوفی باشد! اول باید موصوف باشد، وحدت یعنی چه؟! این حرف‌ها چیست؟! زید با معدوم یکی است یعنی چه؟! زید یک مفهوم دارد و معدوم یک مفهوم دیگر دارد و هشت ماه طول می‌کشد تا معدوم را حمل بر زید کنید!! حالا علی‌کل‌حال می‌خواهیم در زمان ملاصدرا سیر کنیم، بنا بر فرمایش ایشان سیر کنیم. مرحوم آخوند می‌خواهد بفرماید که وقتی اوصافی در هلیت بسیطه حمل بر موصوف می‌شود، در اینجا حمل نیست بلکه در اینجا هوهویت است منتها به خاطر اختلاف در مفهوم، موضوع و محمولی قرار دادیم **والا او نفس اوست**.

بنابراین **قاعده المتوقف علی الممتنع بالذات** که گفتیم به جای خودش محفوظ است چون اصلاً هنوز توقفی نیست! وقتی می‌گوییم: ذات باری واجب است، واجب متوقف بر ذات باری نیست و اصلاً وصف منتزع از اوست، چه باری تعالی بخواهد [و چه نخواهد]. حالا اگر خدا بخواهد بگوید: من می‌خواهم خودم را از وجود بیندازم، آیا می‌تواند؟! نمی‌تواند و عاجز است و قدرت ندارد! خدا هم قدرت ندارد. این از آن اوصافی است که خدا قدرت ندارد! خدا بگوید که من تا حالا واجب بودم، مگر شما نمی‌گویید: خدا قادر بر همه چیز است، می‌خواهم از امروز خودم را از قدرت سلب کنم و ممکن بشوم! می‌گوییم: نه، نمی‌توانی! همه چیز

را می توانی ولی این یکی را نمی توانی!

مرحوم آقا شیخ محمدحسین کمپانی - خدا رحمتش کند - اجاره نشین بود و او را بیرون کردند. یک روز رفت و کنار صحن [امیرالمؤمنین علیه السلام] ایستاد و گفت: یا علی! شمشیر به سرت زدند، قبول داریم! زنت را در جلوی چشمت کشتند قبول داریم! فدک را از تو گرفتند قبول داریم! ولی دیگر بی خانمانی نکشیدی، دیگر دربه دری و اجاره نشینی و از اینجا به آنجا برو و از آنجا به اینجا برو را نکشیدی، یک خانه داشتی و آن خانه را از تو نگرفتند! هر بلایی که بر سرت آمد قبول ولی مستأجری را قبول نداریم! قبول نداریم که مستأجری کشیده باشی!! در آن زمان اصلاً مستأجری معنا نداشت، زمین ها بود و هر کسی یک خانه ای می ساخت؛ دوتا اتاق می ساخت و بعداً خیلی [سخت] نبود؛ یعنی این مسائل و اینها سهل بود.

پس این واجب الوجود، واجب وصفی است که خود ذات باری هم نمی تواند این وصف را از خودش سلب کند، خودش هم نمی تواند! همین طور عدم هم نسبت به این قضیه به همین کیفیت خواهد بود. مرحوم آخوند به دنبال این مطلب می فرمایند: از اینجا به یک نکته ای می رسیم و بعداً اشاره خواهیم کرد گرچه قبلاً هم اشاره شده است که اینکه گفتند: محال، مستلزم محال دیگر است این مسئله خلاف است. البته این را در لابه لای مطالب گفتیم و الا چیز خیلی مهمی نیست. و همین طور اینکه دو واجب الوجود بالذات مستلزم یکدیگر هستند، این غلط است به خاطر اینکه لازمه استلزام، علت است! یک محال باید یا معلول یک محال دیگر باشد مانند: عدم المعلول که معلول برای عدم العله است یا اینکه هر دو معلولین برای علت واحد باشند و همین که اسم معلول در میان بیاید، آن از مرتبه امتناع یا مرتبه وجوب امکان ذاتی است سقوط خواهد کرد!

و كَذَا عَدْمُهُ عَنْهُ هُوَ عِبَارَةٌ عَنْ عَدَمِهِ فِي نَفْسِهِ لَا عَدَمٌ شَيْءٍ آخَرَ عَنْهُ فَإِذَنْ كَمَا أَنَّ اتِّصَافَ الْوُجُودِ بِالْوُجُوبِ هُوَ بِعَيْنِهِ اتِّصَافُ الشَّيْءِ الْمَوْجُودِ بِذَلِكَ الْوُجُودِ بِالْوُجُوبِ مِنْ غَيْرِ تَابِعِيَّةٍ وَ مَتَّبِعِيَّةٍ هُنَاكَ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ إِلَّا بِحَسَبِ نَحْوٍ مِنَ الْمُلَاحَظَةِ فَكَذَا اتِّصَافُ الْعَدَمِ لِلشَّيْءِ بِالْإِمْتِنَاعِ هُوَ بِعَيْنِهِ اتِّصَافُ ذَلِكَ الْمَعْدُومِ بِالْإِمْتِنَاعِ^۱

عدم آن موصوف فی حد نفسه نه اینکه عدم یک شیء دیگری از آن موصوف. همان طوری که اتصاف وجود به وجوب عیناً اتصاف شیء موجود به این وجود به وجوب است. در اینجا تابع و متبوعی نیست که اول متبوعی باشد و بعد تابع به دنبالش بیاید. در نفس الامر مگر به حسب یک نحو از ملاحظه و لحاظ ذهنی که فرقی بین آن دو مفهوم می گذارد، گرچه از نظر عینی واحد است ولی بین آن دو مفهوم فرق می گذارد و یکی را بر دیگری حمل می کند.

فَكَذَا اتِّصَافُ الْعَدَمِ لِلشَّيْءِ... اینکه عدم برای شیء متصف به امتناع بشود مثلاً بگوییم: **اجتماع النقيضين ممتنع**، این عدم متصف به امتناع بشود، ولی امکان ندارد این وجود در خارج تحقق پیدا کند بلکه برای او عدم

۱. الحکمة المتعالیة، ج ۱، ص ۳۸۳.

ضرورت ذاتی دارد. هو بعینه عبارت از اتصاف این معدوم به امتناع است و هیچ تفاوتی ندارد. چه اینکه در زید معدوم بگوییم: برای زید معدوم متصف به امتناع است یا اینکه بگوییم: خود آن عدم متصف به امتناع است، هر دو یکی است؛ عدم و معدوم در اینجا یک حالت را دارند.

و كَذَا حَالُ اتِّصَافِ ذَلِكَ الْوَجُوبِ بِوَجُوبٍ آخَرَ وَ حَالُ اتِّصَافِ ذَلِكَ الْاِمْتِنَاعِ بِضُرُورَةٍ ثُبُوتِ الْاِمْتِنَاعِ وَ هَكَذَا إِلَى أَنْ يَنْقَطِعَ بِانْقِطَاعِ الْاِعْتِبَارِ الْعَقْلِيِّ فَفِي جَمِيعِ هَذِهِ الْأَوْصَافِ اتِّصَافُ الْمَوْضُوعِ بِصِفَةٍ مِنْهَا عَيْنُ اتِّصَافٍ وَصَفِهِ بِتِلْكَ الصِّفَةِ أَوْ مَا يَلْزَمُهُ مِنْ غَيْرِ تَوْقِفٍ وَ تَابِعِيَةٍ وَ مَتَّبِعِيَةٍ وَ لَاحِقِيَةٍ وَ مَلْحُوقِيَةٍ.

و همین طور اگر این وجوب متصل به وجوب دیگر بشود و حال اتصاف این امتناع به ضرورت ثبوت

امتناع و هم چنین ...

فرض کنید در واجب الوجود بگوییم: واجب، خب خود واجب برای واجب الوجود ضرورت ذاتی دارد حالا آیا تحقق همین نفس صفت واجب هم ضرورت ذاتی دارد یا نه؟ می گوییم: تحقق خارجی آن هم به خلاف بیاض ضرورت دارد. در بیاض گفتیم: بیاض برای خود جسم ضرورت بالغیر دارد در صورتی که علت برای اتصاف جسم به بیاض تام باشد! وقتی که علل اتصاف این قرطاس به بیاضیت تمام بود، حتماً این قرطاس بیاض خواهد شد و در این شکی نیست! پس بیاضیت برای این قرطاس ضرورت دارد و ضرورت بالغیر و ضرورت بالعله دارد ولی آیا تحقق خود مفهوم بیاض فی حدنفسه امکان ذاتی دارد یا ضرورت دارد؟! امکان ذاتی دارد، می شود بیاض باشد و می شود نباشد. بیاض در این اطاق می تواند باشد در صورتی که کتاب هست، کتاب را بردارید، بیاضی هم نیست، قرمزی هم نیست، سیاهی هم نیست و کمی نیست. اما در واجب چطور است؟! وقتی که می گوییم: **الله واجب**، خود این وصف واجب هم امکان ذاتی دارد یا ضرورت دارد؟ ضرورت دارد. نمی شود که وصف واجب، امکان ذاتی باشد. بالأخره یا شیء واجب است یا نیست! در هر جا که اقتضاء وجوب باشد در آنجا وصف واجب محرز است پس خود واجب هم متصف به وجوب است و نقل کلام در آن می کنیم و همین طور جلو می آییم.

تعریف ممتنع و امتناع

ایشان هم می گویند: همین، در مورد عدم هم همین طور است. مثلاً می گویند: **اجتماع النقيضين ممتنع**، اتصاف امتناع برای اجتماع نقيضين ضرورت است اما آیا خود امتناع فی حدنفسه ممتنع است یا ممکن؟! یعنی می شود در یک جا ممتنع باشد و در یک جا ممتنع نباشد؟ ممتنع باشد نداریم، ممتنع یعنی ممتنع! یعنی شیء **أَبٍ عَنِ الْوُجُودِ! ممتنع و امتناع یعنی شیء و وصف لا يفتضى الوجودَ ابداً في لحظةٍ من اللحظات إلى أبد الأبد!** پس خود این وصف امتناع هم خودش متصف به امتناع است و آن هم متصف به امتناع است تا هر جا که ذهن تصور کند. بنابراین در تمام این موارد و در تمام این موصوفها و وصفها چه در مورد وجوب

و چه در امتناع، می بینیم که موصوف و اتصاف هر دو یکی است! این همان معنای عبارت هلیت بسیط است. و **كَذَا حَالٌ اِتِّصَافٍ ذَلِكَ الْوَجُوبُ...** و حال اتصاف این وجوب به وجوب دیگر که وجود واجب هم واجب است و حال اتصاف این امتناع به ضرورت ثبوت امتناع که می گوئیم: **عَدَمُ الْمَعْلُولِ مَمْتَنَعٌ لِعَدَمِ الْعِلَّةِ**، این ممتنع خودش متصف به امتناع است، نه عدم المعلول.

تلمیذ: این در واقع یک استثنائی از همین مطلب...

استاد: نه بحث استثناء نیست. اصلاً بحث این است که ایشان می خواهد در اینجا این را بگوید که این اتصاف و وصف و موصوف ها همه یکی است! اصلاً از بحث ما خارج است نه اینکه استثناء است، این خروج تخصصی دارد نه اینکه خروج تخصصی دارد. بحث ما راجع به هلیات مرکبه است در آنجایی که توقفی باشد. چطور در این وصفی که شما برای وجوب می آورید **حَتَّى يَتَسَلَّلَ**، چطور در اینجا چیز خارجی نیست مگر در تحلیل ذهنی همین طور وصف و موصوف درست می کنید؟! و با انقطاع تحلیل هم **يَنْقَطِعُ**. در همین مسئله **اللَّهُ وَاجِبٌ** هم مسئله همین طور است یا در **اجتماع النقيضين ممتنع** هم همین طور است. در آنجا گرچه از نظر مفهومی بین موضوع و محمول تفاوت هست ولی هر دو یکی هستند و بحث ما در آن جایی است که توقف در کار باشد نه اینکه وحدت خارجی و وحدت عینی باشد!

هكذا إلى أن ينقطع بانقطاع الاعتبار العقلي ... و این موصوف و وصف ها همین طور اتصال پیدا

می کند تا اینکه انسان جلوی آن را بگیرد. اتصاف موضوع به صفتی از این اوصاف، عین اتصاف وصف آن به این صفت است یا آن که لازمه ذاتی او است. در اینجا نه توقفی هست و نه تابعیت و متبوعیتی هست، هیچ نیست! تقدم و تأخر هم وجود ندارد. در **زَيْدٌ مَعْدُومٌ** و در **اللَّهُ وَاجِبٌ** تقدم و تأخر نداریم ولی در **زَيْدٌ قَائِمٌ** تقدم و تأخر داریم. در اینجا مسئله فرق می کند. در **الجسم أبيض** تقدم و تأخر داریم چون در اینجا بیاضیت متوقف بر جسمیت است و باید جسمیت اول باشد ولی در **باری تعالی واجب** یا **شریک الباری ممتنع**، تقدم و تأخر نداریم؛ ممتنع، عین شریک الباری است و شریک الباری هم عین امتناع است، در آنجا توقفی وجود ندارد. بنابراین در آن موارد دیگر نمی توانیم بگوئیم که **المتوقف على الممتنع بالذات يمكن أن يكون ممتنع بالذات**، آنجا نمی توانیم این حرف را بزنیم. در جایی می توانیم این حرف را بزنیم و این قاعده در آن جایی است که متوقف ما متأخر از نظر رتبه بر **متوقف علیه** باشد.

فالحق عندنا أن المتوقف على المستحيل بالذات من حيث إنه متوقف عليه لا من حيث إنه عينه يكون دائماً مستحيلاً بالغير لا بالذات.

[پس حق در نزد ما این است] که متوقف بر مستحيل بالذات از حيث اینکه متوقف بر آن است، نه از

حيث اینکه عین آن است، دائماً مستحيل بالغير است، نه بالذات یعنی خودش ممکن بالذات است. آن چیزی که متوقف بر اوست دائماً خودش مستحيل بالغير است. می گوئیم: **عَدَمُ الْمَعْلُولِ مَمْتَنَعٌ بِالنَّسْبَةِ إِلَى عَدَمِ الْعِلَّةِ**؛

عدم المعلول ممتنع، آیا خود این عدم المعلول امکان ذاتی دارد یا امتناع ذاتی دارد؟ می‌گوییم: نه، این عدم المعلول متوقف بر آن عدم العله [است]؛ اگر علت باشد معلول هم هست و اگر عدم العله باشد، عدم العله هست و این متوقف بر آن است ولی خود معلول فی حدّ نفسه اقتضاء عدم و اقتضاء [وجود] را نمی‌کند. می‌گوییم: **عدم البیاض متوقف علی عدم الجسمیة**؛ آیا خود عدم البیاض امتناع ذاتی دارد؟ نه، ممکن است بیاض باشد و ممکن است بیاض نباشد. اگر بیاض نباشد، عدم نیست و اگر بیاض نباشد عدم البیاض است. پس واجب نیست که عدم البیاض علی کلّ حال باشد. عدم البیاض در صورتی است که عدم الموضوع باشد؛ اگر موضوع باشد دیگر عدم البیاض نداریم. الآن این موضوع در اینجا هست و بیاض هست و دیگر عدم البیاض معنا ندارد. بنابراین اگر بیاض الآن در اینجا به خاطر عدم جسمیت ممتنع است به خاطر این است که جسمیت نیست نه به خاطر اینکه خود بیاض امتناع خارجی دارد.

لا من حیث إنّهُ عینه یکون ... نه از حیث اینکه این مستحیل بالذات همان طوری که در هلیت بسیطه گفتیم عین همان متوقف است که دائماً مستحیل بالغیر است؛ تا وقتی که عدم العله هست عدم المعلول هم هست وقتی که عدم العله مبدل به علت شد این معلول هم در خارج محقق می‌شود. پس این مستحیل بالغیر است.

كما أنّ الواجب بالغیر لا یکون إلاّ مُمكناً بالذات لا واجباً بذاته و لا مُمتنعاً بذاته کما مرّ.

همان طوری که واجب بالغیر [جز ممکن بالذات نمی‌باشد و واجب بالذات و ممتنع بالذات نمی‌باشد] مثل معلول؛ معلول در صورت علت واجب است، خود معلول ممکن بالذات است. بله، اگر علت باشد این هم واجب خواهد شد پس این واجب بالغیر می‌شود، نه واجب بالذات.

و ستعلم فی مستأنف القول أنّ ما اشتَهَرَ بَینَ المجادلین أنّ المحالّ ممّا یستلزم محالاً لیس بصحیح کلیاً بل إنّما یصحّ جزئياً إذا تحقّق بَینَ المحالّین علاقة عقلیة کما بَینَ المحالّ بالذات و المحالّ بالغیر أی الموقوف علی أمر ممتنع بالذات فلا استلزام بَینَ محالّین کلاهما مُستحیل بالذات کما لا استلزام بَینَ واجبین کلاهما واجب بالذات.

بعداً ما این مطلب را بیان می‌کنیم که [آنچه که بین مجادله‌کنندگان مشهور شده است که] محال، استلزام محال دیگری را دارد، در همه جا این طور نیست بلکه به طور جزئی صحیح است؛ در بعضی از موارد محال اقتضاء محال را می‌کند و در بعضی از موارد محال اقتضاء محال را نمی‌کند. [و این در صورتی است که] بین دو تا محال علاقة عقلیه باشد مثل عدم المعلول نسبت به عدم العله، همان طور که بین محال بالذات و محال بالغیر علاقة علیت هست [یعنی موقوف به امری ممتنع بالذات است] پس استلزامی بین دو محالی که هر دو استحالة ذاتی دارند نیست همان گونه که استلزامی بین دو واجبی که هر دو واجب بالذات هستند نیست. شما دو تا واجب بالذات را تصور بکنید که اینها هیچ استلزامی نداشته باشند؛ من باب مثال علیت انسان برای انسان هیچ استلزامی برای علیت حیوان برای حیوان ندارد، گرچه در هر دو جنبه علیت هست اما آن علیت به جای

خودش هست و این علیت هم به جای خودش است. آیا چون الآن انسان برای یک معلول علیت دارد بنابراین باید حیوان هم برای آن معلول علیت داشته باشد؟! این استلزام را ندارد.

پس اگر دو علت جدای از همدیگر باشند و هر دوی اینها معلول را لازم بگیرند این دلیل بر این نیست که بین آن دو علیت تلازمی هست بلکه دو تا علیت جدا هستند همان طوری که دو تا معلول جدا هستند. اگر یکی از اینها معلول برای دیگری بود این ممکن است یا اگر هر دو علت معلول برای علته باشند، در آنجا بینشان استلزام هست. اما اینکه علت دو تا شیء واجب بالذات هر دو لازم و ملزوم همدیگر باشند، این طور نخواهد بود.

لأن الاستلزام بين شئین لا يتحقق إلا بمعلولیه أحدهما لا محالة إذ لا بُدُّ في التلازم إِمَّا كَوْنُ أَحَدِ المتلازمین علّةً و الآخر معلولاً أو كَوْنُهُمَا معاً معلولی علیّ واحدٍ فأحد المتلازمین لا بُدُّ و أن یكون معلولاً بوجهٍ.

عدم تحقق تلازم بین دو شیء مگر در صورت معلولیت یکی برای دیگری

زیرا استلزام و تلازم بین دو شیء محقق نمی شود مگر اینکه یکی از آنها معلول برای دیگری باشد [زیرا لا محاله در تلازم یا باید یکی از متلازمین علت و دیگری معلول باشد] و یا اینکه آن دو باهم معلولی برای علت واحد باشند آن وقت در این صورت اگر هر دو معلول باشند همان طوری که علت در این معلول تأثیر می گذارد، در آن معلول هم تأثیر می گذارد. پس اگر علت در این معلول تأثیر گذاشت باید در آن معلول هم تأثیر بگذارد پس یکی از این معلولین لازمه وجود معلول دیگر است، این معلول هم لازمه وجود آن است زیرا هر دو از یک جا آب می خورند و از یک علت نشئت می گیرند.

در اینجا می توانیم قائل به تلازم بین [آنها شویم]، مثل تلازم بین اسماء و صفات باری؛ در مرحله خالقیت و رازقیت - و یا رحیمیت - هر دو صفت فعلی هستند و هیچ ربطی به همدیگر ندارند ولی چون خالقیت و رازقیت هر دو برای یک علت، صفت فعلی هستند همان طوری که علت در خالقیت تأثیر ایجاب ذاتی دارد همین طور او هم باید در رازقیت و رحیمیت و قهاریت تأثیر ایجاب ذاتی داشته باشد. درست شد؟! پس در اینجا می توانیم بگوییم که رازقیت با خالقیت هر دو با همدیگر متلازمین هستند در حالی که ربطی به همدیگر ندارند چون هر دوی اینها از یک علت نشئت می گیرند. پس اگر شما خالقیت را معلول برای آن مبداء و علت واحد می دانید رازقیت را هم باید بدانید و نمی توانید یکی را بردارید و یکی را برندارید. در جایی که توانستید یکی را بردارید پس هر دو متلازمین هستند.

و المعلوم لا یكون إلا ممكناً بالذات لما تحقّق أنّ علّة الاحتیاج إلى الغير و التوقف علیّه هی الإمكان لا غیره فالممتنع بالغير لا یكون إلا ممكناً بالذات فلا تلازم بین المحالین الذاتیین و كما لا استلزام بین محالین ذاتیین فلا استلزام بین الشیء و ما یُنافیّه.

پس معلول ممکن بالذات هست چون قبلاً گذشت که علت احتیاج به غیر و توقف بر آن امکان است لا

غیر. امکان است که اقتضاء می کند این ماهیت احتیاج به غیر داشته باشد؛ اگر ماهیت ما واجب بود احتیاج نداشت و اگر ماهیت ما ممتنع بود باز احتیاج نداشت. **فالممتنع بالغير لا یكون إلا...** آنچه به واسطه غیر ممتنع است باید ممکن بالذات باشد پس بین دو محال ذاتی استلزامی نیست و همان طوری که بین دو محال ذاتی استلزامی بین دو شیء نیست و آنچه که منافی با او در مقام عدم هست استلزام معنا ندارد.

تلمیذ: اینکه دوتا معلول یکی مستلزم دیگری باشد، این در صورتی که است علت نسبت به هر دوتا علت تامه باشد.

استاد: بله، ما اصلاً علت ناقصه نداریم! هر جا که می گوئیم: علت، یعنی تمام!

اللهم صلّ علی محمد و آل محمد